

Ο Goffman στη γλωσσική επιστήμη: Μια κριτική αποτίμηση της προσέγγισής του

Χαρίκλεια Καπελλίδη
Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ABSTRACT

The focus of the present paper is on Erving Goffman (1922-1982), one of the most perceptive observers of the micro-world of social interaction. More specifically, the paper offers a critical examination of his work from a (socio)linguistic perspective, aiming at clarifying some of his basic concepts that have travelled from sociology to linguistics (i.e. *interaction order*, *self-presentation*, *role*, *frame*, and *footing*). The analysis of these notions reveals the influence of his approach on contemporary linguistic thought, as well as his equivocal contribution to the examination of real data. Conversation Analysis (CA) can be proved valuable, since, by building on Goffman's insightful observations, it provides a recognizable method for approaching empirical data and opens up a whole new perspective on talk-in-interaction.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αυτο-παρουσίαση, ιδιότητα συμμετοχής στη διεπίδραση, πλαίσιο, ρόλος, τάξη της διεπίδρασης

1. Εισαγωγή

Ο Erving Goffman υπήρξε από τους λίγους κοινωνιολόγους του 20ού αιώνα που άσκησε τόσο καθοριστική επιρροή στην επιστήμη του αλλά και σε συγγενείς κλάδους (γλωσσολογία, ανθρωπολογία, ψυχολογία). Ωστόσο, δύσκολα θα μπορούσε να περιγραφεί ως συμβατικός κοινωνιολόγος: η εθνογραφία του είναι πολύ θεωρητική και η θεωρία του πολύ πλούσια εθνογραφικά (Fine et al. 2000: iv), κι αυτός είναι ίσως ένας από τους λόγους για τους οποίους το έργο του δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνιολογική σχολή σκέψης. Ούτως ή άλλως κάτι τέτοιο θα υπερέβαινε τους στόχους του παρόντος άρθρου, το οποίο δεν αποσκοπεί στη συνολική αποτίμηση της προσέγγισης του Goffman από κοινωνιολογική οπτική, αλλά στην ανάδειξη εκείνων των εννοιών που επηρέασαν καταλυτικά τη γλωσσική επιστήμη, καθώς και στην αναζήτηση εφαρμογής της θεωρίας του σε εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα.

Για τον σκοπό αυτό είναι αναγκαία η κριτική ανάγνωση ενός μεγάλου μέρους της συγγραφικής παραγωγής του Goffman. Μια τέτοια –σχεδόν ολιστική– προσέγγιση υπαγορεύεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έργου του, όπως για παράδειγμα την ασυνεπή ορολογία ή τις διαρκείς τροποποιήσεις, εκλεπτύνσεις και επεξεργασίες των θεωρητικών του συλλήψεων (Fine et al. 2000: χxiii). Στόχος της συνολικής αυτής οπτικής είναι η αποσαφήνιση εννοιών που, ενδεχομένως καλυμμένες πίσω από διαφορετικούς όρους, επανέρχονται τακτικά στο έργο του Goffman και τελικά «ταξιδεύουν» στη γλωσσική επιστήμη. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον μου εστιάζεται σε έννοιες που, ενώ απαντούν συχνά στο ευρύτερο γλωσσολογικό πεδίο, δεν έχουν τύχει συστηματικής πραγμάτευσης, όπως η έννοια της *τάξης της διεπίδρασης* (interaction order), της *αυτο-παρουσίασης* (self-presentation), του *ρόλου* (role), του *πλαισίου* (frame) και, τέλος, της *ιδιότητας συμμετοχής στη διεπίδραση* (footing).¹

2. Η τάξη της διεπίδρασης

Αναμφίβολα σημαντικό μέρος της συμβολής του Goffman οφείλεται στην καθιέρωση της πρόσωπο με πρόσωπο διεπίδρασης (face-to-face interaction) σε αυτόνομο πεδίο μελέτης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πεποίθησή του για την αυτονομία της διεπίδρασης διαποτίζει όλο το έργο του –από τη διδακτορική του διατριβή μέχρι και την τελευταία του δημοσίευση– παρά τις ελαφρώς διαφορετικές οπτικές που υιοθετεί κάθε φορά. Η πρόσωπο με πρόσωπο

¹ Εξαίρεση αποτελεί η έννοια του προσώπου (face), που εισήχθη επίσης από τον Goffman, αλλά έγινε ευρέως γνωστή μέσα από τη θεωρία της ευγένειας των Brown & Levinson (1987).

διεπίδραση, όπως υποστηρίζει, διέπεται από τη δική της *τάξη* (interaction order) και για τη διερεύνησή της αποτελεσματικότερη μέθοδος είναι η μικρο-ανάλυση (microanalysis). Η μελέτη της συνίσταται στη μελέτη της οργάνωσης της καθημερινής συμπεριφοράς των ατόμων σε συνθήκες συν-παρουσίας (Goffman 1983: 2).

Αν και η ενασχόληση με τη διεπίδραση αποτελούσε καθιερωμένη παράδοση στην αμερικανική κοινωνική επιστήμη και πριν την εμφάνιση του Goffman (π.χ. Simmel, James, Mead κ.ά.) η προσέγγισή του διαφέρει από όλες τις προηγούμενες, γιατί και το ενδιαφέρον του εστιάζεται σε κάτι που δεν είχε μελετηθεί ως τότε: στο ερώτημα πώς η διεπίδραση καθίσταται δυνατή ευθύς εξαρχής (Kendon 1988: 18-19). Όπως σχολιάζει ο ίδιος ο Goffman στον πρόλογο του βιβλίου του *Relations in Public*, “interaction practices have been used to illuminate other things, but themselves are treated as though they did not need to be defined or were not worth defining” (1972: ix).

Σε αυτές τις διεπιδραστικές πρακτικές επικεντρώνεται ο ίδιος, μελετώντας όχι απλώς τις συνέπειες της διεπίδρασης αλλά κυρίως το πώς αυτή επιτυγχάνεται. Στην προεδρική του ομιλία προς την Αμερικανική Κοινωνιολογική Εταιρεία –η εκφώνηση της οποίας ακυρώθηκε για λόγους υγείας και η δημοσίευσή της ακολούθησε τον θάνατό του– ο Goffman αποσαφηνίζει το περιεχόμενο της έννοιας της κοινωνικής διεπίδρασης και περιγράφει λεπτομερώς την τάξη της, τα χαρακτηριστικά της, καθώς και τη σχέση της με την κοινωνική οργάνωση (social organization). Σύμφωνα με τον ορισμό του, η κοινωνική διεπίδραση² είναι ένα φαινόμενο που διαπερνά τις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις (social situations) (1983: 2) και συνίσταται στην αμοιβαία επιρροή που ασκείται μεταξύ των ατόμων όταν είναι φυσικά παρόντα στον ίδιο χώρο (1959: 26).

Ειδικότερα, η ουσία της συνοψίζεται στα ακόλουθα χαρακτηριστικά (1983: 3-5):

- α) είναι σχετικά καθορισμένη ως προς τον χρόνο και τον χώρο,
- β) η αναγκαιότητά της απορρέει από συγκεκριμένες καθολικές προϋποθέσεις της κοινωνικής ζωής (π.χ. την ανάγκη κοινής χρήσης χώρων, διαδρομών πρόσβασης κ.λπ.),
- γ) εξασφαλίζει τη σταχυολόγηση πληροφοριών –χωρίς την απαραίτητη συμμετοχή της γλώσσας– για τις προθέσεις και τους σκοπούς των συμμετεχόντων ατόμων μέσω της εμφάνισής τους, του τρόπου τους, αλλά και της οπτικής τους επαφής, της έντασης της εμπλοκής τους και των σκοπούμενων ή μη κινήσεών τους,
- δ) παρέχει τη δυνατότητα διατήρησης της εστίασης της προσοχής των ατόμων στο ίδιο εγχείρημα με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται ο στενός συντονισμός της δράσης, στην αποδοτικότητα του οποίου η γλώσσα αναλαμβάνει καθοριστικό ρόλο,
- ε) επιτρέπει δύο είδη ταυτοποίησης, το κατηγορικό είδος, που αφορά την τοποθέτηση ενός ατόμου σε μία ή περισσότερες κοινωνικές κατηγορίες και το ατομικό, κατά το οποίο η ταυτότητα που αποδίδεται στο άτομο είναι μοναδική και ξεχωριστή, αποτέλεσμα της εμφάνισης, του τόνου της φωνής του, της αναφοράς του ονόματός του και άλλων διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών,
- στ) εκθέτει το άτομο στο ενδεχόμενο παραβίασης της προσωπικής του επικράτειας (φυσική επίθεση, σεξουαλική παρενόχληση, απαγωγή, λεκτική προσβολή κ.λπ.),
- ζ) προσφέρει τη δυνατότητα διττής χρήσης της προσωπικής επικράτειας, κάτι που σημαίνει ότι πολλά από τα είδη συμπεριφοράς που κάποιος χρησιμοποιεί για να μας προσβάλει μπορεί να συμπίπτουν με τη συμπεριφορά που χρησιμοποιεί κάποιος άλλος για να εκφράσει τον στενό δεσμό που έχει μαζί μας,³
- η) οδηγεί στη διαμόρφωση τεχνικών κοινωνικού χειρισμού (social management) για την αντιμετώπιση των απροόπτων και παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά σε διαφορετικές κοινωνίες,

² Πρβλ. και τον ορισμό των Watzlawick et al. (1967: 50): “A series of messages exchanged between persons will be called *interaction*”.

³ Υπό αυτή την έννοια, “our ritual vulnerabilities are also our ritual resources” (Goffman 1983: 4).

θ) στηρίζεται σε μια γνωσιακή σχέση (cognitive relation) που αναπτύσσουμε με όσους είναι κάθε φορά παρόντες, η οποία μπορεί μεν να τροποποιηθεί κατά τη διάρκεια μιας επαφής, αλλά δεν απορρέει από τη συγκεκριμένη κατάσταση (extrasituational). Ουσιαστικά, όπως σημειώνει ο ίδιος, πρόκειται για μια γνωσιακή παρακαταθήκη χαρακτηριστικών που αφορούν προγενέστερες επαφές του ατόμου, καθώς και πολιτισμικών παραδοχών που θεωρεί ότι μοιράζεται με τους υπόλοιπους.

Όσον αφορά τη σύνδεση διεπιδραστικής τάξης και πιο παραδοσιακών στοιχείων της κοινωνικής οργάνωσης (μικρόκοσμου και μακρόκοσμου), αυτό που παρατηρείται, κατά τον Goffman, είναι ένας χαλαρός δεσμός μεταξύ των διεπιδραστικών πρακτικών και των κοινωνικών δομών (1983: 11). Η αναγνώριση της σχετικής αυτονομίας της διεπιδραστικής τάξης δεν συνεπάγεται ότι αυτή είναι θεμελιώδης, προηγείται ή συνθέτει τη μορφή των μακροσκοπικών φαινομένων. Αντιστοίχως όμως και οι δομές της κοινωνικής ζωής δεν παραμένουν αμετάβλητες χωρίς να υπόκεινται σε σημαντικές αλλαγές στο πέρασμα του χρόνου (1983: 9). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα πάντα με τον Goffman, οι κοινωνικές καταστάσεις είναι σχεδιασμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να μας τροφοδοτούν με στοιχεία για τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ατόμων· δηλαδή με στοιχεία του μακροσκοπικού κόσμου που ξεπερνούν τα όρια της συγκεκριμένης διεπίδρασης στην οποία απαντούν. Όμως, παρότι ο μακροσκοπικός κόσμος μπορεί να διεισδύει στη διεπίδραση, ο βαθμός διεισδυσής του εξαρτάται και καθορίζεται από ένα σύνολο μετασηματιστικών κανόνων ή, διαφορετικά, από μια μεμβράνη που επιλέγει τον τρόπο με τον οποίο η διεπίδραση χειρίζεται τις εξωτερικά σημαίνουσες κοινωνικές διακρίσεις (1983: 11).

Παραφράζοντας τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι ο Goffman σκιαγραφεί τον τρόπο με τον οποίο η διεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο χειρίζεται επιλεκτικά τον εξωτερικό κόσμο, επιτρέποντας ή αποκλείοντας την παρείσφρηση κοινωνικών μεταβλητών (όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, η κοινωνική τάξη κ.λπ.). Η είσοδος της θεσμοποιημένης δομής της κοινωνίας στη διεπίδραση είναι σαφέστερη στο βιβλίο του *Encounters*, στο οποίο αναφέρεται αναλυτικά στη μεμβράνη που απομονώνει τη διεπίδραση από τον κόσμο, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως φίλτρο για την εκλεκτική διέλευση εξωτερικών χαρακτηριστικών (1961: 58-59). Τα χαρακτηριστικά αυτά, αν εν τέλει εισχωρήσουν στη διεπίδραση, είναι πιθανό να μετασηματιστούν με βάση τους κανόνες της τελευταίας (1961: 31). Υπό αυτή την έννοια η διεπίδραση, όπως την αντιλαμβάνεται ο Goffman, αναπαράγει αλλά μπορεί και να ανατρέψει –έστω προσωρινά– την ισχύουσα κοινωνική δομή και σαφώς είναι διαφορετική από αυτή (πρβλ. και Μακρυνιώτη 1996).

Κατά την Rawls (1987), η έννοια της διεπιδραστικής τάξης του Goffman επιτυγχάνει επιπλέον τη συμφιλίωση *ατόμου* και *δομής* δίνοντας τέλος στη γνωστή διαμάχη agency-structure, που ταλαιπώρησε για μεγάλο διάστημα την κοινωνιολογική σκέψη. Όπως υποστηρίζει, το άτομο και η δομή στον συγκεκριμένο κοινωνιολόγο δεν αντιμετωπίζονται ως ανταγωνιστικές έννοιες αλλά ως από κοινού αποτελέσματα μιας *sui generis* διεπιδραστικής τάξης· οι δε περιορισμοί που επιβάλλονται στην τάξη της διεπίδρασης δεν προέρχονται από το άτομο ή την κοινωνία, αλλά από τον κοινωνικό εαυτό (Rawls 1987: 138). Σχετική είναι και η παρατήρηση της Schiffrin, σύμφωνα με την οποία ο Goffman ανακάλυψε έναν τρόπο για να ενσωματώσει στο ίδιο εννοιολογικό πλαίσιο την «κοινωνία» και τον «εαυτό» κι αυτός είναι η ερμηνεία του «εαυτού». Η αντιμετώπιση του εαυτού ως κοινωνικής κατασκευής συμβάλλει στη γεφύρωση της θεωρητικής και αναλυτικής διαίρεσης ανάμεσα στον «εαυτό» και την «κοινωνία» μέσω της αναθεώρησης της σχέσης «άλλου»-«κοινωνίας» και της σχέσης και των δύο με τον «εαυτό». Με άλλα λόγια, ο «άλλος» είναι μια μικροκοσμική αναπαράσταση της κοινωνίας και βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με τον «εαυτό» λόγω των συμπληρωματικών τους αναγκών. Μ' αυτό τον τρόπο, ο Goffman τοποθετεί τη δομική βάση της διεπίδρασης στην αλληλεξάρτηση του «εαυτού» και του «άλλου» (Schiffrin 2006: 105, 108), συμπλέοντας επί της ουσίας με τον Benveniste, για τον οποίο το *εγώ* δεν μπορεί να

οριστεί παρά μόνο σε αντίθεση με το *εσύ*, ενώ η εναλλαγή του *εγώ* με το *εσύ* οδηγεί στην κατάρρευση της αντινομίας ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία (1971: 224-225).

Όσον αφορά τις ειδικότερες μορφές της διεπίδρασης, ο Goffman λαμβάνει υπόψη του τόσο το φυσικό όσο και το κοινωνικό περιβάλλον. Εν πρώτοις διακρίνει την *κοινωνική περίσταση* (social occasion), δηλαδή την ευρύτερη κοινωνική μονάδα, η οποία καθορίζει τον χώρο και τον χρόνο και ρυθμίζει την ατμόσφαιρα για όλα όσα συμβαίνουν στη διάρκεια και το πλαίσιο της. Η κοινωνική περίσταση παρέχει τα κοινωνικά συμφραζόμενα εντός των οποίων πολλές καταστάσεις και συναθροίσεις είναι πιθανό να προκύψουν, να διαλυθούν, αλλά και να επανασηματιστούν και στο πλαίσιο των οποίων ένα σχήμα συμπεριφοράς αναγνωρίζεται συνήθως ως κατάλληλο και, συχνά, ως το επίσημο ή το σκοπούμενο (1963: 18, 1967: 144). Μία ακόμη μορφή διεπίδρασης είναι η *συνάθροιση* (gathering), δηλαδή οποιοδήποτε σύνολο δύο ή περισσότερων ατόμων που εκείνη τη δεδομένη στιγμή βρίσκονται μεταξύ τους σε άμεση φυσική παρουσία (1963: 18, 1967: 144). Η *κοινωνική κατάσταση* (social situation), με τη σειρά της, ορίζεται ως το πλήρες χωρικό περιβάλλον στο οποίο οποιοσδήποτε εισέρχεται γίνεται μέλος της συγκεκριμένης συνάθροισης (1963: 18, 1967: 144). Τέλος, *επαφές* (encounters)⁴ ονομάζονται οι συναθροίσεις εκείνες τα άτομα των οποίων συμφωνούν να εστιάσουν την οπτική και γνωσιακή τους προσοχή στο ίδιο εγχείρημα, επικυρώνοντας ότι είναι διαθέσιμα για συζήτηση (1961: 17, 1963: 89).⁵

Πιο περιεκτική είναι η ευρεία διάκριση μεταξύ *μη εστιασμένης* και *εστιασμένης* διεπίδρασης (unfocused vs. focused interaction) (Goffman 1961). Η μη εστιασμένη διεπίδραση συνίσταται στη σταχυολόγηση πληροφοριών για τα άτομα μέσω της απλής παρατήρησης. Με άλλα λόγια, η μη εστιασμένη διεπίδραση έχει να κάνει με τον χειρισμό της απλής συν-παρουσίας. Η εστιασμένη διεπίδραση, αντιθέτως, αναφέρεται στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες τα άτομα, σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο, συνεργάζονται για να διατηρήσουν μία και μόνη εστίαση της προσοχής τους συνήθως μέσω εναλλαγής συνεισφορών στον λόγο (1961: 7 και 1963: 24).⁶

Συνοψίζοντας, η έμφαση του Goffman στη μελέτη της οργάνωσης της καθημερινής συμπεριφοράς των ατόμων σε συνθήκες συν-παρουσίας αναδεικνύει ένα διακριτό επίπεδο ανάλυσης ανάμεσα στην κοινωνία και τη γλώσσα: το επίπεδο της διεπίδρασης, το οποίο, επιπλέον, διέπεται από τη δική του τάξη και οργάνωση. Η αναγνώριση της αυτονομίας αυτού του επιπέδου και της εκλεκτικής σχέσης που αναπτύσσει με την ευρύτερη κοινωνική οργάνωση αποτελούν επίσης παρακαταθήκη του Goffman. Ωστόσο, η σημαντικότερη, κατά τη γνώμη μου, συνεισφορά του Goffman είναι η υπαινικτική έστω αναφορά του στην αμοιβαία επιρροή που ασκείται μεταξύ του μικρο- και του μακροεπιπέδου· κι αυτό γιατί μια τέτοια αμφίδρομη οπτική αντιδιαστέλλεται με την αντίληψη της γλώσσας ως κατόπτρου της κοινωνίας (πρβλ. το κλασικό υπόδειγμα της κοινωνιογλωσσολογίας), προαναγγέλλοντας την αναγνώριση της διαλεκτικότητας ανάμεσα στη γλώσσα και την κοινωνία.

3. Αυτο-παρουσίαση και ρόλος σε εστιασμένες μορφές διεπίδρασης

Μια έννοια περισσότερο διαδεδομένη στην επιστήμη της ψυχολογίας αλλά εξίσου σημαντική για τους γλωσσολογικούς χώρους της Ανάλυσης Λόγου (Discourse Analysis) και της Κοινωνιογλωσσολογίας είναι αυτή της αυτο-παρουσίασης. Σημείο εκκίνησης για τη μελέτη

⁴ Ο Goffman χρησιμοποιεί τον όρο *encounter* εναλλακτικά με τους όρους *focused gathering*, *situated activity system* και *face engagement*. Η χρήση διαφορετικών όρων για το ίδιο φαινόμενο είναι μία από τις ενδείξεις της διαρκούς κίνησης που χαρακτηρίζει το έργο του.

⁵ Η γλωσσική διεπίδραση είναι συνήθως αναπόσπαστο χαρακτηριστικό των επαφών.

⁶ Παράδειγμα μη εστιασμένης διεπίδρασης είναι η διεπίδραση μεταξύ δύο αγνώστων που βρίσκονται σε έναν κοινό χώρο και εξετάζουν το ντύσιμο, τη θέση και τον γενικότερο τρόπο ο ένας του άλλου, τροποποιώντας ταυτόχρονα τη συμπεριφορά τους, αφού γνωρίζουν ότι βρίσκονται υπό παρατήρηση. Αντιστοίχως, παράδειγμα εστιασμένης διεπίδρασης είναι η διεπίδραση μεταξύ ατόμων που συνομιλούν, παίζουν ένα επιτραπέζιο παιχνίδι ή ασχολούνται με ένα κοινό καθήκον.

της αυτο-παρουσίασης στις εστιασμένες επαφές είναι το έργο του Goffman *The Presentation of Self in Everyday Life* (1956/1959), στο οποίο ο συγγραφέας υιοθετεί μια δραματουργική οπτική· παραλληλίζει δηλαδή την πρόσωπο με πρόσωπο διεπίδραση με μια θεατρική παράσταση στην οποία τα άτομα παρουσιάζουν τον εαυτό τους στους άλλους όπως οι ηθοποιοί παρουσιάζουν διαφορετικούς χαρακτήρες στο ακροατήριό τους. Ωστόσο, η αντίληψη του Goffman για την αυτο-παρουσίαση αποκρυσταλλώνεται καλύτερα στα μεταγενέστερα έργα του. Είναι ενδεικτικό ότι το βιβλίο του *Frame Analysis* (1974) έχει χαρακτηριστεί ως “a new edition of *The Presentation of Self* without the reliance on the dramaturgical metaphor” (Manning 1992: 120).

Ήδη η δεύτερη έκδοση του *The Presentation of Self* το 1959 –η οποία είναι και η ευρέως διαδεδομένη– υποδηλώνει μια αλλαγή κατεύθυνσης στο έργο του. Έτσι, η τάση που εμφανίζεται στις πρώιμες δημοσιεύσεις του (πριν το 1960), η οποία δίνει έμφαση στους ελιγμούς και στον επιδέξιο χειρισμό των εντυπώσεων από τα άτομα, αρχίζει σιγά σιγά να υποχωρεί (πρβλ. και Manning 2000: 62). Λόγω αδυναμίας πρόσβασης στην πρώτη έκδοση θα επισημάνω –στηριζόμενη στις παρατηρήσεις του Manning– μερικά χαρακτηριστικά της δεύτερης έκδοσης που σηματοδοτούν την αλλαγή προσανατολισμού στον θεωρητικό προβληματισμό του Goffman.

Ουσιαστικά πρόκειται για μια ελαφρώς αναθεωρημένη και κατάτι εκτενέστερη εκδοχή της πρώτης έκδοσης, που κυκλοφόρησε το 1956 από το Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Οι προσθήκες, ωστόσο, είναι σημαντικές και τροποποιούν αρκετά την αντίληψη του επιδέξιου και κυνικού εαυτού που κρύβεται πίσω από διάφορες μάσκες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τμήματα που προστίθενται δεν διακρίνονται από το προηγούμενο σώμα κειμένου, αλλά απηχούν μια διαφορετική φωνή που διεισδύει με υπονομευτικό τρόπο και θέτει υπό αμφισβήτηση τη θεώρηση του ατόμου ως κυνικού υπολογιστή (Manning 1991: 76). Σε αυτή τη δεύτερη έκδοση ο Goffman εισάγει τη διάκριση δύο ειδών επικοινωνίας. Το πρώτο είδος αφορά γλωσσικά σημεία που το άτομο χρησιμοποιεί αποκλειστικά για να μεταδώσει πληροφορίες· πρόκειται για την επικοινωνία με την παραδοσιακή και στενή έννοια του όρου (“expressions he gives”). Το δεύτερο είδος αφορά μια πληθώρα πράξεων που μπορούν να θεωρηθούν συμπτωματικές και μη προορισμένες για μετάδοση πληροφοριών, οι οποίες μολαταύτα εκπέμπουν πληροφορίες (“expressions he gives off”). Το άτομο είναι σχετικά εύκολο να χειριστεί τις γλωσσικές εκφράσεις που χρησιμοποιεί συνειδητά και με κάποιο σκοπό, ωστόσο, ό,τι εκπέμπει φαίνεται ότι δεν είναι εύκολα ελέγξιμο. Υπάρχει, κατά συνέπεια, μια θεμελιώδης ασυμμετρία μεταξύ των δύο ειδών επικοινωνίας. Κι ο διαχωρισμός μεταξύ τους στηρίζεται κυρίως στο γεγονός ότι οι μεν πρώτες είναι ηθελημένες και εκφράζονται συνειδητά, οι δε δεύτερες είναι, τις περισσότερες φορές, μη συνειδητές και δεν μεταδίδονται σκοπίμως (Goffman 1959: 14).

Γενικότερα, στη μεταγενέστερη εκδοχή του *The Presentation of Self* ο Goffman αφήνει να υπονοηθεί η ιδέα της πολλαπλότητας των εαυτών, ενώ εμμέσως –και σχεδόν ανεπαίσθητα στο συγκεκριμένο έργο– ανακαλεί την εικόνα του επιδέξιου χειριστή που χρησιμοποιεί μάσκες για να καλυφθεί. Αλλά και η ίδια η δραματουργική μεταφορά, στην οποία οφείλει κυρίως τη φήμη του, στη νέα έκδοση θεωρείται ανεπαρκές μοντέλο για την περιγραφή της κοινωνικής συμπεριφοράς και δεν συνοδεύεται από τις αρνητικές συνδηλώσεις μιας θεατρικής παράστασης (Manning 1991: 77-78). Η θέση του για την ταυτόχρονη πολλαπλότητα των εαυτών (multiplicity of selves) διατυπώνεται με σαφήνεια και στο κατά δύο έτη μεταγενέστερο έργο του (1961). Σε αυτό διευκρινίζει ότι το άτομο δεν κατέχει απλώς πολλές ταυτότητες, αλλά και η κοινωνία το αντιλαμβάνεται ως ερμηνευτή πολλαπλών ρόλων με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη συμπεριφορά του (Goffman 1961: 125).

Η έννοια του ρόλου κατέχει κεντρική θέση στο έργο του Goffman. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, σε κάθε μορφή διεπίδρασης πρέπει να διακρίνουμε το πρόσωπο/άτομο/ηθοποιό, δηλαδή αυτόν που συμμετέχει, από τον συγκεκριμένο ρόλο/ικανότητα/λειτουργία που εκπληρώνει με

τη συμμετοχή του. Υπάρχει, δηλαδή, ένα σχήμα «ατόμου-ρόλου» (person-role formula), στο οποίο δεν μπορούμε να αναμένουμε ούτε πλήρη ελευθερία ανάμεσα στο άτομο και τον ρόλο του αλλά ούτε και πλήρη περιορισμό (1974: 269). Ο Goffman δανείζεται τον όρο *ρόλος* από την παράδοση της κοινωνικής ανθρωπολογίας και τη λεγόμενη *θεωρία του ρόλου* (role theory). Σύμφωνα με αυτή, όπως την παραθέτει ο ίδιος, ο ρόλος συνίσταται στη δραστηριότητα που θα αναλάμβανε ο κάτοχος μιας θέσης (status) σε ένα σύστημα θέσεων, αν επρόκειτο να δράσει αποκλειστικά και μόνο βάσει των κανονιστικών απαιτήσεων που εγείρει η συγκεκριμένη θέση για όποιον την κατέχει. Το σύστημα αυτό δανείζεται μόνο ένα μέρος του ατόμου και το τι κάνει ή τι είναι το άτομο σε άλλα μέρη ή άλλες χρονικές στιγμές δεν έχει πρωταρχική σημασία. Η παραπάνω οπτική του ρόλου έχει σαφείς συνέπειες κοινωνικοψυχολογικού χαρακτήρα: καταλαμβάνοντας μια θέση ο κάτοχός της διαπιστώνει ότι οφείλει να αναλάβει το σύνολο της δράσης που περιλαμβάνει ο αντίστοιχος ρόλος και, επομένως, ο ρόλος συνεπάγεται ένα είδος κοινωνικού ντετερμινισμού (π.χ. ο δικαστής πρέπει να είναι σοβαρός και νηφάλιος, ο πιλότος ψύχραιμος κ.ο.κ.). Κατά συνέπεια, ένας εαυτός περιμένει το άτομο όταν αναλαμβάνει μια θέση (1961: 75-77).

Αν και ο Goffman αντλεί την έννοια του ρόλου από τη συγκεκριμένη θεωρία, δεν τη χρησιμοποιεί αυτούσια. Κατ' αρχάς προτείνει μια διόρθωση του ορισμού, σύμφωνα με την οποία ο ρόλος είναι η «χαρακτηριστική»⁷ ανταπόκριση των ατόμων που βρίσκονται σε μια ορισμένη θέση σε σχέση με τις προσδοκίες που η τελευταία εγείρει. Με αυτό τον τρόπο απομακρύνεται από την κανονιστική λογική αποδίδοντας μεγαλύτερη ευελιξία στην έννοια της θέσης και του ρόλου. Όπως ο ίδιος επισημαίνει, όπου υπάρχει ένα κανονιστικό πλαίσιο για έναν δεδομένο ρόλο, αναμένουμε ότι οι σύνθετες δυνάμεις που επενεργούν στα άτομα στην εν λόγω θέση εξασφαλίζουν σε κάποιο βαθμό την απομάκρυνση του χαρακτηριστικού ρόλου από το κανονιστικό πρότυπο. Ταυτόχρονα, ο χαρακτηριστικός ρόλος πρέπει να διακρίνεται από την πραγματική «ερμηνεία» του ρόλου ενός συγκεκριμένου ατόμου σε μια δεδομένη θέση, δηλαδή από την πραγματική του συμπεριφορά όταν αναλαμβάνει αυτή τη θέση. Η διαφορά της χαρακτηριστικής από την πραγματική ανταπόκριση είναι αναμενόμενη, σύμφωνα με τον ίδιο, αφού η θέση των ατόμων εξαρτάται εν μέρει από τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται και ορίζουν την περίσταση. Γι' αυτό, σε γενικές γραμμές, είναι απαραίτητο, κατά τον Goffman, να αντιλαμβανόμαστε τη διαφορά ανάμεσα στις κανονιστικές όψεις του ρόλου, τον χαρακτηριστικό ρόλο και την πραγματική του υλοποίηση από κάποιο άτομο (1961: 81-82).

Δύο ακόμη έννοιες θα μας φανούν χρήσιμες για να αντιληφθούμε το περιεχόμενο που αποδίδει ο Goffman στον ρόλο: η έννοια του *εναγκαλισμού του ρόλου* (role embracement) και της *απόστασης από τον ρόλο* (role distance). Ο εναγκαλισμός του ρόλου περιγράφει την κατάσταση στην οποία το άτομο εξαφανίζεται εντελώς μέσα στον δυνάμει (virtual) εαυτό που διατίθεται στη συγκεκριμένη μορφή διεπίδρασης, επιβεβαιώνοντας εκφραστικά την αποδοχή του (1961: 94). Ωστόσο, στην πραγματικότητα ο πλήρης και αποκλειστικός εναγκαλισμός του ρόλου είναι μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Συχνά το άτομο επιδεικνύει έναν βαθμό αποξένωσης από τον ρόλο και αντίστασης σε αυτόν και ακριβώς αυτός ο εκπεφρασμένος διαχωρισμός ανάμεσα στο άτομο και τον ρόλο του ονομάζεται απόσταση από τον ρόλο.⁸ Επί

⁷ Η σχέση «χαρακτηριστικής» ανταπόκρισης και κανονιστικού προτύπου μπορεί να παραλληλιστεί με τη σχέση χαρακτηριστικής χρήσης των προτάσεων βάσει της γραμματικής δομής και της προτασιακής τους σημασίας (π.χ. οι αποφαντικές προτάσεις βάσει της γραμματικής δομής τους ανήκουν στην τάξη των προτάσεων τα μέλη των οποίων χρησιμοποιούνται κατά χαρακτηριστικό τρόπο για τη διατύπωση κρίσεων).

⁸ Η ανάγκη απόστασης από τον ρόλο ενυπάρχει ήδη στην έννοια της δραματουργικής πειθαρχίας (dramaturgical discipline) που ο Goffman συζητά στο *The presentation of self*. Ο ηθοποιός, αν και απορροφημένος από τις πράξεις του και «βυθισμένος» στην παράσταση που δίνει, οφείλει να μπορεί να αποστασιοποιείται από αυτή, ώστε να αντιμετωπίζει πιθανά δραματουργικά απρόοπτα. Πρέπει να δίνει μια παράσταση πνευματικής και συναισθηματικής εμπλοκής, αλλά ταυτόχρονα να συγκρατεί τον εαυτό του ώστε να μην συνεπαίρνεται πλήρως. Ο πειθαρχημένος ηθοποιός είναι αυτός που θυμάται τον ρόλο του και δεν κάνει αθέλητες χειρονομίες ή γκάφες.

της ουσίας, το άτομο δεν αρνείται τον ρόλο, αλλά τον δυνάμει εαυτό που ο ρόλος υπαγορεύει σε όσους τον αποδέχονται (1961: 95-96).

Η απόσταση από τον ρόλο, κατά τον Goffman, εκφράζεται τακτικά και ο λόγος γι' αυτό δεν μπορεί να είναι απλώς και μόνο η αμυντική της λειτουργία, δηλαδή η ευρυχωρία ελιγμών που προσφέρει στον εαυτό, ώστε να μπορεί να αποφύγει τον αντίκτυπο μιας κακής εμφάνισης (1961: 99). Η απόσταση από τον ρόλο δεν προστατεύει απλώς το «εγώ» του ατόμου, την αυτοεκτίμησή του, την προσωπικότητα ή την ακεραιότητά του από τις συνέπειες της περίπτωσης. Αν το άτομο αποσύρεται από έναν συμφραστικοποιημένο εαυτό (situated self), ο λόγος είναι κυρίως γιατί πρέπει να δράσει εν ονόματι μιας άλλης κοινωνικής ταυτότητας που δημιουργείται. Με άλλα λόγια, η αποδέσμευσή του από έναν συμφραστικοποιημένο εαυτό οφείλεται σε άλλους περιορισμούς, στο γεγονός ότι το άτομο είναι δεσμευμένο στο ίδιο το σύστημα δραστηριότητας (1961: 107). Έτσι, όσο η κυριαρχία του συμφραστικοποιημένου ρόλου δεν αμφισβητείται, άλλες ταυτότητες ρόλου, διαφορετικές αλλά όχι κατ' ανάγκη αντιτιθέμενες στον επίσημο διαθέσιμο εαυτό, μπορούν επίσης να διατηρηθούν. Κι αυτές οι ταυτότητες εμφανίζονται εξαιτίας της αντίληψης που έχει η κοινωνία για το άτομο ως ερμηνευτή πολλαπλών ρόλων (1961: 118, 125). Γι' αυτό τον λόγο είναι κατανοητό ότι μπορεί να επιτελεί διαφορετικούς ρόλους σε διαφορετικά περιβάλλοντα χωρίς να αισθάνεται αμήχανα για το γεγονός ότι είναι ένα και το αυτό άτομο.⁹ Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Goffman, αναλαμβάνοντας έναν ρόλο δεν αναλαμβάνει μια προσωπική ταυτότητα, αλλά κυρίως ένα κομμάτι κοινωνικής κατηγοριοποίησης, δηλαδή μια κοινωνική ταυτότητα και μόνο μέσω αυτής ένα τμήμα προσωπικής ταυτότητας (1974: 286).

Εντούτοις, η άδεια απομάκρυνσης από τον προδιαγεγραμμένο κάθε φορά ρόλο υπόκειται σε περιορισμούς και ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό. Υπάρχει, επομένως, κατά τον Goffman, σχέση μεταξύ ατόμου και ρόλου, αλλά η σχέση αυτή ανταποκρίνεται στις ανάγκες του διεπιδραστικού συστήματος, δηλαδή στις ανάγκες του πλαισίου εντός του οποίου επιτελείται ο ρόλος (1974: 573).

Είναι αντιληπτό από τα παραπάνω ότι η έννοια του ρόλου για τον Goffman δεν συνεπάγεται τον κοινωνικό ντετερμινισμό που χαρακτηρίζει την κλασική προσέγγισή της. Αλλά και η ίδια η σχέση ατόμου-ρόλου χαρακτηρίζεται από εκατέρωθεν επιρροές: προφανώς ο ρόλος εγείρει απαιτήσεις από το άτομο που τον αναλαμβάνει, το άτομο όμως είναι τελικά αυτό που τον ερμηνεύει. Γι' αυτό και δεν μπορούμε να αναμένουμε ποτέ πλήρη ελευθερία ή πλήρη περιορισμό μεταξύ των δύο. Ενώ ένας συμφραστικοποιημένος εαυτός περιμένει το άτομο κατά την ανάληψη ενός ρόλου, ο βαθμός εναγκαλισμού του συγκεκριμένου ρόλου (ή απόστασης από αυτόν) εξαρτάται από τον ερμηνευτή του – πάντοτε βεβαίως σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες συνθήκες της διεπίδρασης. Αλλά, ακόμη και στον πλήρη εναγκαλισμό του ρόλου προσωπικά γνωρίσματα του ατόμου διεισδύουν στην ερμηνεία του. Περιορισμοί, επίσης, τίθενται και από τις δύο πλευρές: ο μεν ρόλος θέτει περιορισμούς για το ποιο θα είναι το άτομο που θα τον εκπληρώσει και τι συνέπειες θα έχει γι' αυτό, το δε άτομο μπορεί να καταφύγει σε συμπεριφορές που υπερβαίνουν τις αξιώσεις του συγκεκριμένου ρόλου, περιορίζοντας την ισχύ του. Γενικά, τη σχέση ατόμου και κοινωνικού ρόλου θα μπορούσαμε, κατά τη γνώμη μου, να την παραβάλουμε με τη σχέση διεπίδρασης και κοινωνικής δομής: όπως η κοινωνική δομή μπορεί να εισχωρήσει στη διεπίδραση σύμφωνα όμως με τους

Είναι κάποιος με σύνεση, αυτοέλεγχο και αρκετή ισορροπία ώστε να μετακινείται από ιδιωτικά ανεπίσημα μέρη σε δημόσια, διάφορων βαθμών τυπικότητας, χωρίς να επιτρέπει σε τέτοιες αλλαγές να του προκαλούν σύγχυση. Ενδεχομένως, η απόδειξη της δραματουργικής πειθαρχίας εντοπίζεται στον χειρισμό του προσώπου και της φωνής ενός ατόμου· κι εδώ έγκειται η ικανότητα κάποιου ως ηθοποιού (1959: 210-211).

⁹ Την ανάληψη διαφορετικών ρόλων επιτρέπει και ο διαχωρισμός των ακροατηρίων (audience segregation) (1959: 57), ο οποίος εξασφαλίζει ότι το ακροατήριο που παρακολουθεί το άτομο σε ένα από τα κύρια σύνολα ρόλων του δεν είναι παρόν όταν αναλαμβάνει ένα διαφορετικό σύνολο ρόλων (1961: 80).

κανόνες της τελευταίας, ομοίως και ο ρόλος επιβάλλει μεν περιορισμούς και ρυθμίσεις στο άτομο, αλλά δεν του αφαιρεί τη δυνατότητα ατομικής δημιουργικότητας.

Με βάση όσα προηγήθηκαν και στηριζόμενη στον προβληματισμό που αναπτύσσει ο Goffman στα περισσότερα έργα του, θα επιχειρήσω έναν δοκιμαστικό ορισμό της αυτο-παρουσίας, ο οποίος απουσιάζει από το ομώνυμο βιβλίο. Αυτο-παρουσίαση, λοιπόν, είναι η –εμπρόθετη ή μη– μετάδοση πληροφοριών για τον εαυτό μας όταν βρισκόμαστε σε διεπίδραση με άλλα άτομα. Οι πληροφορίες αυτές μπορεί να αφορούν μία ή περισσότερες πτυχές μας (ή έναν ή περισσότερους ρόλους μας) και διοχετεύονται στα παρευρισκόμενα άτομα από τον γλωσσικό κώδικα, από ποικίλα παραγλωσσικά στοιχεία (π.χ. προσώδια, κινήσεις των χεριών, θέση και κατεύθυνση του σώματος, εκφράσεις προσώπου), αλλά και από γενικότερα γνωρίσματά μας (όπως εμφάνιση, ενδυμασία, προσωπικά αντικείμενα, συναναστροφές, προσωπικός χώρος κ.λπ.). Επιπλέον, η εκάστοτε αυτο-παρουσίαση είναι συνάρτηση της συγκεκριμένης επικοινωνιακής περίπτωσης ή, με διαφορετικά λόγια, οι πτυχές του εαυτού που πραγματώνουν τα άτομα είναι σε μεγάλο βαθμό απόρροια του εκάστοτε πλαισίου (Καπελλίδη 2011). Γι' αυτό και η ενδελεχής μελέτη των πλαισίων της διεπίδρασης αποτελεί προϋπόθεση για την πληρέστερη κατανόηση της έννοιας του εαυτού.

4. Η έννοια του πλαισίου¹⁰

Ο Goffman χρησιμοποιεί τον όρο *πλαίσιο* προκειμένου να απαντήσει σε ένα ερώτημα με το οποίο έρχονται αντιμέτωπα τα άτομα σε κάθε επικοινωνιακή κατάσταση: «τι συμβαίνει εδώ» (1974: 7-8). Η απάντηση σε αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, μπορεί να συναχθεί από τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα εξακολουθούν να εμπλέκονται στη διεπίδραση (1974: 8). Στόχος του είναι να απομονώσει μερικά από τα βασικά πλαίσια κατανόησης που διατίθενται στην κοινωνία μας για να αντιλαμβανόμαστε τα γεγονότα και να αναλύουμε τις εγγενείς αδυναμίες που ενέχει η ενεργοποίησή τους. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο βασικούς όρους, το *απόσπασμα* (*strip*), που αναφέρεται σε κάθε αυθαίρετο κομμάτι της τρέχουσας δραστηριότητας, και το *πλαίσιο* (*frame*), όρος που τον δανείζεται από τον Bateson.¹¹ Ειδικότερα το πλαίσιο, όπως διευκρινίζει, αναφέρεται στις οργανωτικές αρχές (*organizational premises*) που διέπουν τα γεγονότα και την εμπλοκή μας σε αυτά, βάσει των οποίων ορίζεται η κατάσταση (1974: 10-11, 247). Με μια πιο ελεύθερη απόδοση, το πλαίσιο αφορά την ερμηνεία της διεπίδρασης από τα εμπλεκόμενα άτομα, η οποία μπορεί να κινείται σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης ή διαφορετικούς βαθμούς εστίασης σύμφωνα με τον ίδιο (πρβλ. 1974: 8).

Το πλαίσιο, ωστόσο, ως έννοια απασχολεί τον Goffman πολύ νωρίτερα από τη συστηματική πραγμάτευσή του στο *Frame Analysis* (1974). Σπέρματα αυτού του προβληματισμού απαντούν ήδη στο πρώτο του βιβλίο *The Presentation of Self in Everyday Life*, στο οποίο εισάγεται και η έννοια του *ορισμού της κατάστασης* (*definition of situation*). Κατά τη γνώμη μου, τόσο ο ορισμός της κατάστασης όσο και το πλαίσιο περιγράφουν αδρομερώς την ίδια διαδικασία, δηλαδή την καθιέρωση ενός σχήματος ερμηνείας της

¹⁰ Συνήθως τα πλαίσια κατηγοριοποιούνται σε πλαίσια γνώσης (*knowledge frames*) και διεπιδραστικά πλαίσια (*interactive frames*) (Tannen & Wallat 1993). Κατά τη γνώμη μου, τα όρια της διαφοροποίησης είναι περισσότερο ρευστά, καθώς η μεταξύ τους επικοινωνία και η αλληλοτροφοδότηση είναι αναπόφευκτη. Για μεθοδολογικούς, ωστόσο, λόγους η παραπάνω διάκριση είναι χρήσιμη· το δε περιεχόμενό τους στον Goffman είναι κυρίως διεπιδραστικό.

¹¹ Σύμφωνα με τον G. Bateson, που εισήγαγε τον όρο *πλαίσιο*, καμία επικοινωνιακή κίνηση, γλωσσική ή μη, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς αναφορά στο μετα-επικοινωνιακό μήνυμα (στο μετα-μήνυμα) για το τι συμβαίνει, και άρα στο πλαίσιο ερμηνείας που ταιριάζει με την κίνηση. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα άτομα –όπως επίσης και τα ζώα– ανταλλάσσουν μεταξύ τους σήματα (*signals*) συμφωνίας ως προς το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο στοχεύει κάθε μήνυμα. Έτσι, για παράδειγμα, οι μαϊμούδες μεταδίδοντας το μετα-μήνυμα «αυτό είναι παιχνίδι» μπορούν να ερμηνεύσουν μια εχθρική κίνηση ως παιχνίδι και όχι ως απειλή (Bateson 1955 στο Tannen 1993: 18).

τρέχουσας δραστηριότητας. Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη και τη διαρκή κίνηση των όρων στο έργο του Goffman, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η έννοια του πλαισίου αντικαθιστά εν πολλοίς αυτή του ορισμού της κατάστασης, η χρήση της οποίας σταδιακά υποχωρεί.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, ωστόσο, πτυχές του ορισμού της κατάστασης που αναπτύσσονται σε ποικίλα έργα του Goffman. Έτσι, στο *The Presentation of Self in Everyday Life* ο Goffman σχολιάζει ότι ο ορισμός της κατάστασης που προβάλλει κάθε συμμετέχον άτομο είναι επαρκώς προσαρμοσμένος στους ορισμούς των άλλων, έτσι ώστε να αποφεύγονται εμφανείς αντιφάσεις. Τα συμμετέχοντα άτομα συνεισφέρουν από κοινού σε έναν και μόνο συνολικό ορισμό της κατάστασης, ο οποίος δεν αφορά τόσο μια πραγματική συμφωνία για το τι συμβαίνει, όσο μια πραγματική συμφωνία για το τίνος ισχυρισμοί και για ποιο θέμα θα αναγνωριστούν προσωρινά. Επιπλέον, τα άτομα φαίνεται πράγματι να συμφωνούν και ως προς το ότι επιθυμούν να αποφύγουν μια ανοιχτή σύγκρουση σε σχέση με τον ορισμό της κατάστασης. Αυτό το επίπεδο συμφωνίας ο Goffman το ονομάζει *προσωρινή συναίνεση* (working consensus) (1959: 20-21).

Η έννοια της προσωρινής συναίνεσης επανέρχεται και στο *Behavior in Public Places* λίγα χρόνια μετέπειτα (1963), προσδιοριζόμενη ως η αμοιβαία διακριτικότητα και κατανόηση που επιδεικνύουν τα συμμετέχοντα άτομα, αλλά και η αποσιώπηση των αντικρουόμενων απόψεων. Στο συγκεκριμένο βιβλίο όμως ο Goffman εισάγει και μια διαφορετική πτυχή του ορισμού της κατάστασης στην οποία αξίζει να σταθούμε λίγο, αυτή της συμφωνίας ως προς τι είναι συναφές και τι όχι με τη συγκεκριμένη κατάσταση. Ήδη από το 1961 στο βιβλίο του *Encounters* ο Goffman έχει περιγράψει τους κανόνες ασυνάφειας (rules of irrelevance) ως τους κανόνες εκείνους που όταν τηρούνται σε ικανοποιητικό βαθμό αποκλείουν από την επαφή κάποιες προοπτικές. Για να διευκρινίσει πώς αποκλείεται κάτι από την πραγματικότητα μιας επαφής ο Goffman χρησιμοποιεί μια μεταφορά από τον κόσμο των παιχνιδιών. Τα παιχνίδια μάς δείχνουν πώς τα μετέχοντα σε αυτά άτομα είναι διατεθειμένα κατά τη διάρκειά τους να απαρνηθούν κάθε ενδιαφέρον για την αισθητική, συναισθηματική ή χρηματική αξία του εξοπλισμού που χρησιμοποιείται, μένοντας προσηλωμένα σε ό,τι θα μπορούσαν να ονομαστούν *κανόνες ασυνάφειας*. Με άλλα λόγια, τα παιχνίδια τοποθετούν ένα *πλαίσιο* γύρω από μια πληθώρα άμεσων γεγονότων, καθορίζοντας το είδος του «νοήματος» που θα αποδοθεί σε οτιδήποτε εντός του πλαισίου (1961: 19-20).

Ωστόσο, το συμπαγές αυτό φράγμα που αποκόπτει την επαφή από ζητήματα εξωτερικής προέλευσης δεν είναι, κατά τον Goffman, τόσο συμπαγές όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Κάποιες εξωτερικά προερχόμενες ιδιότητες κρίνονται πράγματι άσχετες και αποκόπτονται, κάποιες άλλες όμως θεωρούνται συναφείς και, τελικά, εισχωρούν στην επαφή. Η επαφή δηλαδή έχει τη δυνατότητα να χειρίζεται επιλεκτικά τον εξωτερικό κόσμο, επιτρέποντας ή απαγορεύοντας την είσοδο ιδιοτήτων του (βλ. και πιο πάνω για τη σχέση διεπιδραστικής τάξης και κοινωνικής οργάνωσης). Επιπλέον, ό,τι τελικά εισέρχεται σε αυτή δεν παραμένει αμετάβλητο, αλλά υφίσταται ένα είδος μορφολογικών τροποποιήσεων –βάσει μετασχηματιστικών κανόνων (transformation rules)– έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της (1961: 27-31). Κατά την προσφιλή συνήθεια του Goffman για μεταφορική παραβολή, η επαφή μπορεί να συγκριθεί με ένα ζωντανό κύτταρο. Κάθε επαφή περιβάλλεται από μια μεμβράνη που λειτουργεί όπως ακριβώς η μεμβράνη ενός κύτταρου: απομονώνει την επαφή από τον εξωτερικό κόσμο διασφαλίζοντας μια εκλεκτική σχέση με αυτόν (1961: 58-59).

Εν τέλει, οι κανόνες συνάφειας και ασυνάφειας ορίζουν την κατάσταση ή, διαφορετικά, θέτουν το πλαίσιο για την ερμηνεία των γεγονότων που συμβαίνουν εντός των ορίων του. Η σχέση των δύο εννοιών στο έργο του Goffman (ορισμός της κατάστασης και πλαίσιο) έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία και έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Για παράδειγμα, ο Gopos (1977: 855) θεωρεί ότι η *κατάσταση* αντιπροσωπεύει τη διεπιδραστική οπτική στην

προσέγγισή του σε αντίθεση με το *πλαίσιο*, που εκφράζει μια πιο δομιστική λογική. Έτσι, ενώ η κατάσταση μπορεί να επαναπροσδιοριστεί και να μεταβληθεί σταδιακά, γιατί δεν συνεπάγεται καμία βασική αρχή οργάνωσης, για το πλαίσιο δεν ισχύει κάτι τέτοιο (1977: 860-861).¹² Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο, κάθε έννοια αποδίδει διαφορετικό ρόλο στο άτομο, το οποίο στην μεν κατάσταση λειτουργεί ως πηγή των κοινωνικών αλλαγών, στο δε πλαίσιο ως έρεισμα της ισχύουσας κοινωνικής δομής (1977: 866). Αν και, κατά τη γνώμη μου, οι έννοιες διαφοροποιούνται όντως ως προς την έμφασή τους, ενδεχόμενες πιο ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους θα πρέπει να γίνουν αποδεκτές με μεγαλύτερη επιφύλαξη, τουλάχιστον βάσει των θέσεων του ίδιου του Goffman.

Μια διαφορετική ερμηνεία της σχέσης των δύο εννοιών στον Goffman έχει προταθεί και από τον Littlejohn (2002: 150), σύμφωνα με τον οποίο το πλαίσιο δεν συνιστά παρά μια ειδικότερη πτυχή του ορισμού της κατάστασης. Πιο συγκεκριμένα, ο ορισμός της κατάστασης μπορεί να διακριθεί στα αποσπάσματα (*strips*) και στα πλαίσια. Απόσπασμα είναι μια αλληλουχία δραστηριοτήτων και πλαίσιο το βασικό οργανωτικό σχήμα που χρησιμοποιείται για τον ορισμό της. Έτσι, για παράδειγμα, η αλληλουχία δραστηριοτήτων *ανοίγω το ψυγείο, βγάζω το γάλα, γεμίζω ένα ποτήρι, το πίνω και βάζω το ποτήρι στον νεροχύτη* θα μπορούσε να περιγραφεί ως το πλαίσιο *πίνοντας κάτι*.

Δεν θα ήθελα να εμπλακώ περαιτέρω στη συζήτηση για τις λεπτές εννοιολογικές αποχρώσεις των δύο εννοιών. Οποιοδήποτε από τους δύο όρους κι αν χρησιμοποιήσουμε, η σημασία του είναι καθοριστική για την κατανόηση της παραγωγής του νοήματος, δηλαδή για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τις δραστηριότητες, γλωσσικές ή μη, στις οποίες εμπλέκονται αφενός και της ερμηνείας τους από τους υπόλοιπους αφετέρου.¹³ Ταυτόχρονα το πλαίσιο που ενεργοποιείται κάθε φορά (ή ο ορισμός της κατάστασης που τίθεται σε ισχύ) επηρεάζει σημαντικά την επιλογή των πτυχών του εαυτού που προβάλλονται, δηλαδή επηρεάζει την αυτο-παρουσίαση των ατόμων. Και επειδή το αρχικό πλαίσιο που τίθεται σε εφαρμογή όταν τα άτομα δεσμεύονται σε μια επαφή –και υποχρεωτικά δίνουν μια προκαταρκτική ερμηνεία στην κατάσταση– μπορεί να επανερμηνευθεί καθώς η διεπίδραση προχωρεί και οι δραστηριότητες μεταβάλλονται, ομοίως και η αυτο-παρουσίαση των ατόμων μπορεί να διαφοροποιηθεί. Η έννοια του πλαισίου, επομένως, είναι καθοριστική για την προσέγγιση των διαφορετικών πτυχών του εαυτού που αναδύονται κατά τη διεπίδραση, καθώς και για την κατανόηση των γλωσσικών (και μη) δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα εντός του.

5. Η ιδιότητα συμμετοχής στη διεπίδραση (*footing*)

Συναφής με την έννοια του ρόλου αλλά σαφώς γειωμένη στη γλωσσική πραγματικότητα είναι και η έννοια της ιδιότητας συμμετοχής στη διεπίδραση. Η ιδιότητα συμμετοχής στη διεπίδραση αφορά τον προβαλλόμενο, κάθε φορά, εαυτό του συμμετέχοντος ατόμου (1981: 128) και προκύπτει από την τεμαχιοποίηση των εννοιών του ομιλητή και του ακροατή. Πιο συγκεκριμένα, ο Goffman αναλύει –με ιδιαίτερη ευαισθησία για τις ιδιαιτερότητες της

¹² Κατά τον Gonos, η αλλαγή στην περίπτωση του αμετάβλητου γενικώς πλαισίου συμβαίνει κάποια στιγμή απότομα (1977: 861).

¹³ Είναι εμφανής η ομοιότητα του ορισμού της περίπτωσης ή του πλαισίου με την κεντρική για τη γλωσσική επιστήμη έννοια του συμφραστικού πλαισίου (*context*). Βεβαίως και η γλωσσολογία στερείται ενός ενιαίου ορισμού για το συμφραστικό πλαίσιο. Έτσι, ανάλογα με το ειδικότερο επιστημονικό παράδειγμα (πραγματολογία, κοινωνιολογία, γλωσσολογική ανθρωπολογία, ανάλυση λόγου κ.λπ.) το εύρος της έννοιας –φυσικό, νοητικό, κοινωνικό, διεπίδραστικό περιβάλλον– αλλά και η μεγαλύτερη/μικρότερη έμφαση που αποδίδεται σε ορισμένες παραμέτρους (π.χ. γνώση, κατάσταση, κείμενο) γνωρίζουν διακυμάνσεις. Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί εμπόδιο για να αναγνωρίσουμε ότι «το συμφραστικό πλαίσιο είναι ένα πλαίσιο –με την έννοια του Goffman– που περιβάλλει το υπό εξέταση γεγονός και παρέχει τα μέσα για την κατάλληλη ερμηνεία του» (Goodwin & Duranti 1992: 3).

γλωσσικής επικοινωνίας– τις παραδοσιακές έννοιες του ομιλητή-ακροατή στα συστατικά τους, αναγνωρίζοντας τις ποικίλες διαστάσεις που περιλαμβάνει καθεμία.

Έτσι, προκειμένου για το ομιλούν άτομο, διακρίνει κατ' αρχάς την οντότητα που μεταδίδει/εκφωνεί τα λόγια (emitter), αποτελώντας “the current, actual sounding box”. Ωστόσο, επειδή στις περισσότερες περιπτώσεις το άτομο δεν εκφωνεί απλώς λόγια, αλλά επιπλέον τα «χρωματίζει», αυτό σημαίνει ότι δεν λειτουργεί μόνο ως εκφωνητής· ταυτόχρονα είναι και εμψυχωτής (animator) του λόγου γιατί χρησιμοποιεί ποικίλες παραγλωσσικές και κινησιακές ενδείξεις για να ζωντανέψει την παρουσίασή του. Από την άλλη, είναι επίσης ο αυτουργός ή ο γεννήτορας των λεγομένων (principal or originator), δηλαδή το άτομο που αναλαμβάνει την ευθύνη για όσα λέγονται (1974: 517-518).

Κατά συνέπεια, η έννοια του ομιλούντος ατόμου εμπερικλείει σίγουρα δύο ιδιότητες/λειτουργίες, του αυτουργού και του εμψυχωτή, οι οποίες μπορεί να εκτελούνται και από διαφορετικά άτομα. Καθεμία από αυτές, σύμφωνα με τον Goffman, παίζει τον ρόλο της σε διαφορετικό στρώμα του πλαισίου. Η υπευθυνότητα χαρακτηρίζει την εσωτερική σημασία των λόγων (ή των πράξεων), ενώ η εμψύχωση αναφέρεται στη διαδικασία της μετάδοσης. Έτσι, ενώ η αντωνυμία *εγώ* αναφέρεται στον ομιλητή της και ο ομιλητής είναι μια συγκεκριμένη βιογραφική οντότητα, αυτό δεν συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Goffman, ότι κάθε περίπτωση αναφοράς της εμπλέκει όλες τις πτυχές της· γιατί το ομιλούν άτομο, όπως σχολιάζει, μπορεί να θεωρηθεί ένα σύνολο αρκετά διαφορετικών πραγμάτων που συνδέονται μεταξύ τους, εν μέρει, λόγω των πολιτισμικών μας αντιλήψεων για την ταυτότητα (1974: 518-519).¹⁴

Η αντωνυμία του πρώτου προσώπου απασχολεί επανειλημμένως τον Goffman. Η λειτουργία της, όπως σημειώνει, γίνεται αντιληπτή αν κανείς λάβει υπόψη τη διαφορά ανάμεσα στον αυτουργό και τον εμψυχωτή, το γεγονός ότι το άτομο τακτικά αναβιώνει κομμάτια της παρελθούσας εμπειρίας, καθένα από τα οποία τοποθετεί το *I* («εγώ») σε διαφορετικά στρώματα, και τέλος, το γεγονός ότι το *I* σε καθεμία από αυτές τις θέσεις μπορεί να αναφέρεται σε διαφορετικές πτυχές του εαυτού. Όταν, λοιπόν, ο ομιλητής εκφωνεί την πρόταση *I feel I have to tell you I was upset that night and told Mary everything* υπονοούνται τρεις δεδομένες οντότητες: του εμψυχωτή, του εαυτού που είναι την παρούσα στιγμή υπεύθυνος και προσιτός στο ακροατήριο (addressing self) και του εαυτού ως πρωταγωνιστή, του αυτουργού της εγκιβωτισμένης, αναφερόμενης πράξης με τον οποίο ενδέχεται ο παρών ομιλητής να μην μπορεί πλέον να ταυτιστεί (1974: 520).

Με άλλα λόγια, η αντωνυμία *I*, που χρησιμοποιεί το ομιλούν άτομο για να αναπαραστήσει τον εαυτό του, εμφανίζεται ως μια μορφή (figure) του λόγου, ως «πρωταγωνιστής» ή «χαρακτήρας» της περιγραφόμενης σκηνής, δηλαδή ως μορφή που ανήκει στον κόσμο για τον οποίο γίνεται λόγος εξασφαλίζοντας απόσταση από τον εμψυχωτή της. Γενικότερα, οι αντωνυμίες του πρώτου αλλά και του δεύτερου προσώπου (*I, you*) έχουν την ιδιότητα να αναφέρονται τόσο στις μορφές του λόγου όσο και στα παρόντα άτομα που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι εμψυχωτές, γεφυρώνοντας την απόσταση ανάμεσα στον τόπο όπου λαμβάνει χώρα η συνομιλία και στον τόπο για τον οποίο γίνεται λόγος (1981: 150, υποσημ. 9). Κατά τον Goffman, σχετική απόσταση ανάμεσα στη μορφή και τον εμψυχωτή της εισάγουν, επίσης, οι επισχέσεις που πραγματοποιούνται με τον τύπο των τροπικών ρημάτων (*I wish, think, could, hope* κ.λπ.) (1981: 147-148), αλλά και όλες οι εκφράσεις αυτοαναφοράς (self-reference), όπως π.χ. *in my opinion, if you ask me, I've always felt that..., in my experience*. Ό,τι ακολουθεί μετά από την αυτοαναφορική φράση πρέπει να τοποθετηθεί σε

¹⁴ Το παράδειγμα που δίνει ο Goffman (1974: 517-518) είναι το εξής: όταν ο Γιάννης απαντά στο τηλεφώνημα της Μαίρης και ύστερα από παράκλησή της στρέφεται στον Πέτρο και του λέει: «Η Μαίρη ρωτά αν θα περάσεις από κει το βράδυ», τότε ο Γιάννης είναι απλώς ο εμψυχωτής της πρόσκλησης, αλλά η Μαίρη αποτελεί την υπεύθυνη πηγή της. Αν πάλι η πρόσκληση προερχόταν από τη Μαίρη και τη συγκάτοικό της τότε αυτουργοί θα ήταν οι δύο τελευταίες.

παρενθέσεις, γιατί εισάγει μια οντότητα διαφορετική από αυτή που χρησιμοποιούσε μέχρι στιγμής ο ομιλητής. Κι αυτή η οντότητα επιτρέπει στο ομιλούν και τα συνομιλούντα άτομα να ευθυγραμμιστούν μαζί απέναντι στη μορφή στην οποία αποδίδονται τα λεγόμενα. Πρόκειται για τις περιπτώσεις στις οποίες το άτομο, καταφεύγοντας σε ρητές δηλώσεις αυτοαναφοράς, αναλαμβάνει μειωμένη προσωπική ευθύνη για όσα λέει (1974: 531).

Είναι αξιοσημείωτο ότι η άποψη του Goffman αποτελεί μια πρόωμη σύλληψη της *υποκειμενικότητας*, σύμφωνα με τη γνωσιακή γραμματική του Langacker (1990). Για τον Langacker, η υποκειμενική ή αντικειμενική ερμηνεία εξαρτάται από το αν μια οντότητα λειτουργεί ως το υποκείμενο ή το αντικείμενο της αντίληψης και αντανακλά την εγγενή ασυμμετρία μεταξύ των δύο ρόλων. Με άλλα λόγια, μια οντότητα ερμηνεύεται αντικειμενικά όταν προβάλλεται στο προσκήνιο ως ένα εμφανές, εστιασμένο *αντικείμενο* της αντίληψης, ενώ κατ' αναλογία ερμηνεύεται υποκειμενικά όταν παραμένει στο παρασκήνιο ως ένα αφανές, μη συνειδητό *υποκείμενο* της αντίληψης (1990: 6-7). Κατά συνέπεια, η απόσταση που εισάγουν, κατά τον Goffman, οι εκφράσεις αυτοαναφοράς ανάμεσα στη μορφή και τον εμψυχωτή της είναι αυτή που, σύμφωνα με τον Langacker, εξασφαλίζει την αντικειμενική ερμηνεία και διαχωρίζει το υποκείμενο από το αντικείμενο της αντίληψης.¹⁵ Στον αντίποδα της παραπάνω θέσης βρίσκεται η άποψη του Benveniste (1971: 226), ο οποίος την ίδια περίπου εποχή με τον Goffman χαρακτηρίζει τις αυτοαναφορικές εκφράσεις ως τον πρωτοτυπικό ενδείκτη της υποκειμενικότητας στον λόγο. Είναι άγνωστο αν γνώριζαν ο ένας το έργο του άλλου, ωστόσο είναι εμφανές ότι οι απόψεις τους αυτή τη φορά δίστανται.

Λίγα χρόνια αργότερα το 1979 στο άρθρο του "Footing"¹⁶ ο Goffman διευκρινίζει περαιτέρω την έννοια του αυτουργού, ενώ αναγνωρίζει μία ακόμη ιδιότητα που προκύπτει από την ανάλυση της έννοιας του ομιλητή, την ιδιότητα του *συγγραφέα* (author). Η διαφοροποίηση όμως του συγγραφέα και του αυτουργού δεν είναι απολύτως σαφής στους ορισμούς του, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται η εντύπωση ότι οι δύο ιδιότητες ταυτίζονται. Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για ατυχή διατύπωση του Goffman που συγκαλύπτει τη διαφορά που πράγματι υπάρχει ανάμεσα στον συγγραφέα και τον αυτουργό: ο συγγραφέας είναι υπεύθυνος για τη γλωσσική διατύπωση των σκέψεων, πεποιθήσεων, συναισθημάτων κ.λπ. ενός ατόμου, ενδεχομένως και του ίδιου. Εν ολίγοις, το περιεχόμενο όσων εκφράζονται ανήκει στον αυτουργό, αλλά η μορφή στον συγγραφέα. Αυτό φαίνεται να υπονοεί και ο ίδιος ο Goffman όταν λίγο πιο κάτω γράφει: "Plainly, *reciting* a fully memorized text, or *reading aloud* from a prepared script allows us to animate words we had no hand in formulating, and to express opinions, beliefs, and sentiments we do not hold" (1981: 145, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται να εντοπίζει πράγματι τρεις διαφορετικές ιδιότητες: του εμψυχωτή ("animate words"), του συγγραφέα ("words we had no hand in formulating") και του αυτουργού ("express opinions, beliefs, and sentiments we do not hold"). Η διατύπωσή του είναι πιο ακριβής στα λίγο μεταγενέστερα άρθρα του "Radio Talk" και "The Lecture" –που εμφανίζονται στον ίδιο τόμο με την επαναδημοσίευση του

¹⁵ Είναι εμφανής η ομοιότητα των παραδειγμάτων του Goffman και των ακολούθων που αντλούνται από την Pit (2003: 149), τα οποία σχολιάζουν τον διαφορετικό βαθμό υποκειμενικότητας των παροντικών σε σχέση με τους παρελθοντικούς χρόνους, σύμφωνα πάντα με τη γνωσιακή προσέγγιση:

(113) I want to have another baby, because I think with three children our family will be complete.

(114) I wanted to have another baby, because I thought with three children our family would be complete.

(But now I realize I was wrong).

"...the cp[=conceptualizer] in (114) refers to the 'I' in the past, which corresponds to the actual speaker speaking now, but holding a view that may be different from the current actual speaker's view". Η, με όρους του Goffman, το *I* της δεύτερης πρότασης αποτελεί μια μορφή με την οποία η παρούσα ομιλήτρια δεν μπορεί πλέον να ταυτιστεί.

¹⁶ Το συγκεκριμένο άρθρο όπως και δύο ακόμη ("Replies and responses" και "Response cries") επανεκδόθηκαν στο βιβλίο *Forms of Talk* (1981), όπου και η σχετική παραπομπή.

“Footing”– στα οποία ο συγγραφέας ορίζεται ως το άτομο που διατυπώνει, «συναρμολογεί», συνθέτει τα λόγια που εκφωνούνται (1981: 167, 226). Η ασάφεια της αρχικής του διατύπωσης, ωστόσο, είχε συνέπειες και στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία στην οποία άλλοτε χρησιμοποιείται ο ένας όρος (συνήθως ο όρος *συγγραφέας*) με το περιεχόμενο και των δύο και άλλοτε και οι δύο όροι χωρίς να είναι ορατή η μεταξύ τους διαφοροποίηση.¹⁷

Στην πραγματικότητα η διάκριση του συγγραφέα από τον αυτουργό είναι αρκετά λεπτή όταν οι δύο ιδιότητες δεν συναντώνται στο ίδιο άτομο· γιατί ο συγγραφέας αφενός μεταφέρει λόγια τρίτων φιλτραρισμένα μέσα από τη δική του οπτική αφετέρου αναλαμβάνει ένα μέρος της ευθύνης όταν αποφασίζει τίνος λόγια θα μεταφέρει και με ποιο τρόπο. Αλλά και η ιδιότητα του αυτουργού, εξαιτίας της απροσδιοριστίας της, έχει δεχθεί εξεζητημένες, κατά τη γνώμη μου, ερμηνείες όπως π.χ. αυτή που ταυτίζει τον αυτουργό με το άτομο που έχει προσωπικό ενδιαφέρον για τα λεγόμενα. Ωστόσο, για μεθοδολογικούς λόγους είναι χρήσιμη η χάραξη διαχωριστικής γραμμής μεταξύ των δύο ιδιοτήτων.

Η διάκριση της μορφής –όπως και αυτή του ατόμου που χαράσσει τη στρατηγική (strategist) στην οποία δεν θα αναφερθώ– είναι ελάχιστος σημασίας, γι’ αυτό και δεν περιλαμβάνονται στην έννοια του σχήματος παραγωγής (production format) που εισάγεται στο *Forms of Talk* και αντικαθιστά αυτή του ομιλητή. Το *σχήμα παραγωγής* ενός εκφωνήματος συγκροτείται, λοιπόν, από τις ιδιότητες του εμπυχωτή, του συγγραφέα και του αυτουργού, οι οποίες συχνά συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο –εξού και η συχνή αδιαφοροποίητη χρήση της έννοιας του ομιλητή– αλλά αυτό δεν είναι υποχρεωτικό (1981: 145). Πάντως, εξ ορισμού ο/η ομιλητής/τρια είναι εμπυχωτής/τρια και από κει και πέρα μπορεί να αναλάβει επιπλέον τις λειτουργίες του συγγραφέα και του αυτουργού. Μάλιστα όταν το ομιλούν άτομο είναι και αυτουργός των λεγομένων τότε, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι και αυτός/η που έχει διατυπώσει τα λόγια που εκφωνούνται (συγγραφέας).

Σε αδρές γραμμές, η διαφορετική προβολή του εαυτού (το ομιλούν άτομο ως εμπυχωτής ή/και συγγραφέας ή/και αυτουργός) αφορά και μεταβολή του τρόπου συμμετοχής του στον λόγο –δηλαδή αλλαγή του footing. Ταυτόχρονα ό,τι ισχύει για το ομιλούν άτομο ισχύει και για το συνομιλούν. Με άλλα λόγια, και η έννοια του ακροατή μπορεί, κατά τον Goffman, να αναλυθεί στα συστατικά της, καθένα από τα οποία συνεπάγεται διαφοροποιημένο τρόπο συμμετοχής στη διεπίδραση.

Έτσι, σε σχέση με την έννοια του ακροατή, ο Goffman αρχικά διακρίνει τη διάσταση της επικυρωμένης ή μη συμμετοχής του σε μια επαφή (ratified or non ratified participation). Ένα μη επικυρωμένο μέλος μιας επαφής είναι το άτομο το οποίο, λόγω οπτικής και ακουστικής εγγύτητας, ακούει όσα λέγονται όντας απλός παρευρισκόμενος/η (bystander) (1981: 131-132). Από την άλλη, ο επικυρωμένος ακροατής σε μια συνομιλία δύο ατόμων είναι κατ’ ανάγκη και το άτομο στο οποίο απευθύνεται ο/η ομιλητής/τρια (the addressed hearer). Σε περιπτώσεις, όμως, στις οποίες το ακροατήριο αποτελείται από τρία ή και περισσότερα επικυρωμένα μέλη ο τρέχων ομιλητής μπορεί να απευθύνει τον λόγο του σε όλο τον κύκλο. Ωστόσο, πιθανότερο είναι, τουλάχιστον κατά διαστήματα, να απευθύνεται σε ένα μόνο άτομο. Αυτή η δομικά σημαντική διάκριση μεταξύ των επισήμως συμμετεχόντων ατόμων συχνά πραγματοποιείται αποκλειστικά με οπτικές ενδείξεις. Από τη στιγμή όμως που η επαφή απαρτίζεται από περισσότερα των δύο μέλη, τότε εμφανίζεται και η δυνατότητα της δευτερεύουσας επικοινωνίας (subordinate communication), δηλαδή της επικοινωνίας που είναι ρυθμισμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να παρεμβαίνει ελάχιστα στην κυρίαρχη επικοινωνία (dominating communication).

¹⁷ Πρβλ. Antaki et al. (1996: 153): “Goffman had noted that participants could have many authorities in a conversation: that of an *author* (that is to say, *someone speaking for themselves*); an *animator* (someone motivating another talk) or a *principal*, someone on whose behalf the talk is being performed” (η έμφαση δική μου).

Με σημείο αναφοράς έναν ορισμένο ομιλητή/τρια μπορούμε τώρα να περιγράψουμε και τον ρόλο ή τη λειτουργία των υπολοίπων μελών της συνάθροισης. Το εκφώνημα ενός ατόμου, επομένως, δεν χωρίζει τον κόσμο σε δύο τμήματα, τους αποδέκτες και τους μη αποδέκτες, αλλά διαμορφώνει την οργάνωση συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων στους οποίους το ομιλούν άτομο θα απευθύνει τον λόγο του (1981: 137). Η σχέση κάθε μέλους με το εκφώνημα που παρήχθη μπορεί να χαρακτηριστεί ως το *στάτους συμμετοχής* του (participation status) και όλων των μελών της συνάθροισης ως η *οργάνωση συμμετοχής* (participation framework) για τη συγκεκριμένη στιγμή. Ο τελευταίος όρος αντικαθιστά την έννοια του ακροατή, όπως αντιστοίχως ο όρος *σχήμα παραγωγής* ενός εκφωνήματος αντικατέστησε την έννοια του ομιλητή. Δεν πρόκειται όμως για μια αντικατάσταση χωρίς ουσία, καθώς οι νέοι όροι αποκαλύπτουν το πλήθος των δομικά διαφοροποιημένων δυνατοτήτων συμμετοχής στη διεπίδραση, το οποίο απέκρυπταν οι παραδοσιακές έννοιες του ομιλητή και ακροατή αντιστοίχως.

Μολονότι ως ιδιότητα συμμετοχής στη διεπίδραση η έννοια του footing είναι αρκετά σαφής πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Goffman δεν δεσμεύεται σε μια ακριβή ερμηνεία της (βλ. και κριτική Levinson 1988: 168). Συχνά εκτός από τις αλλαγές στο σχήμα παραγωγής ή στην οργάνωση συμμετοχής ο όρος χρησιμοποιείται –στον ίδιο τον Goffman (1981: 124-125, 156-157) και πολύ περισσότερο στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία– για οποιαδήποτε αλλαγή ως προς τον κοινωνικό ρόλο που αναλαμβάνει το άτομο ή για οποιαδήποτε αλλαγή στη στάση του –όσο απροσδιόριστη κι αν είναι μια τέτοια χρήση. Επιπλέον, ο ίδιος ο Goffman θεωρεί την έννοια της ιδιότητας συμμετοχής σχεδόν ταυτόσημη με αυτή του πλαισίου παρατηρώντας ότι: “a change in our footing is another way of talking about a change in our frame for events” (1981: 128).

Κάτι τέτοιο δεν μας εκπλήσσει, λαμβάνοντας υπόψη τη διαρκή κίνηση, αναδιατύπωση και μετατόπιση των εννοιών στο έργο του. Παρά τη γενικότερη σύγχυση ως προς τη χρήση των όρων frame και footing, θα επιχειρήσω να τους διαχωρίσω υποστηρίζοντας ότι οι δύο έννοιες βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση, αλλά παρ’ όλα αυτά είναι διαφορετικές. Για τη διάκρισή τους κρίσιμη είναι η παρατήρηση των Ensink & Sauer (2003: 8), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι έννοιες διαφέρουν ως προς την εστίαση: η μεν ιδιότητα συμμετοχής αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα συμμετέχοντα άτομα εμπλέκονται στην κατάσταση και τον λόγο της συγκεκριμένης επιλογής, το δε πλαίσιο προσφέρει τη γενική εικόνα για το τι είναι η κατάσταση.

Στο σχόλιο των Ensink και Sauer θα ήθελα να προσθέσω κάτι ακόμη: οι έννοιες διαφέρουν, επίσης, ως προς το σημείο αναφοράς τους. Στην περίπτωση της ιδιότητας συμμετοχής σημείο αναφοράς είναι το κάθε άτομο ξεχωριστά, αφού μελετάται η θέση του σε σχέση με τον εαυτό του, τα υπόλοιπα άτομα και ό,τι εκφωνεί. Βεβαίως, η κάθε επιλογή κρίνεται κατά τη διεπίδραση: τα συνομιλούντα άτομα μπορεί να επικυρώσουν, να αμφισβητήσουν ή και να αγνοήσουν τη συγκεκριμένη ιδιότητα με την οποία συμμετέχει το άτομο στον λόγο, γεγονός που αποδεικνύει ότι είναι ένα φαινόμενο που επιτυγχάνεται στη διεπίδραση (Clayman 1992, Zimmermann 1998). Εντούτοις, παραμένει ζήτημα ατομικής επιλογής, τουλάχιστον για την καθημερινή επικοινωνία, στην οποία δεν υπεισέρχονται πρόσθετες περιοριστικές παράμετροι.

Το πλαίσιο, από την άλλη μεριά, δεν αφορά ένα μεμονωμένο άτομο, αλλά το σύνολο των συμμετεχόντων ατόμων και, συγκεκριμένα, αναφέρεται στην κοινή τους αντίληψη για το «τι είναι αυτό που συμβαίνει». Η διυποκειμενική υπόσταση του πλαισίου επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι, όταν τα συμμετέχοντα άτομα δεν μοιράζονται την ίδια σε γενικές γραμμές αντίληψη για το τι συμβαίνει, τότε πρόκειται για κατασκευή (fabrication) ή για λανθασμένη πλαισίωση εκ μέρους ενός ή περισσοτέρων ατόμων (Goffman 1974: 83, 302). Τέλος, η έννοια του πλαισίου εμπεριέχει πολλά διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης εκτεινόμενη από την ευρύτερη κοινωνική περίσταση έως τα άμεσα τοπικά γλωσσικά συμφραζόμενα, σε

αντίθεση με την ιδιότητα συμμετοχής που αναφέρεται μόνο σε αυτά τα τελευταία. Βεβαίως οι δύο έννοιες εξαρτώνται στενά η μία από την άλλη, όπως επίσης και συν-εμφανίζονται. Το πλαίσιο επηρεάζει, ή και κατευθύνει, τον τρόπο συμμετοχής των ατόμων αλλά ταυτόχρονα και το ίδιο μπορεί να επανα-οριστεί από τις επιλογές τους.

6. Συνολική αποτίμηση της προσέγγισης του Goffman: Όρια και προοπτικές

Παρά τη σαφή του επίδραση στον ευρύτερο γλωσσολογικό χώρο, είναι γεγονός ότι το έργο του Goffman παραμένει εν πολλοίς άγνωστο. Η ασάφεια στον προσδιορισμό των εννοιών και η διαρκής εμφάνιση νέων όρων –δύο στοιχεία που χαρακτηρίζουν συνολικά την ερευνητική του παραγωγή– ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την παραγνωρισμένη θέση που συχνά του αποδίδεται στη γλωσσική επιστήμη. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, το κυρίως τρωτό σημείο της προσέγγισής του είναι η δυσκολία γειώσής της σε εμπειρικά δεδομένα, η οποία εν μέρει απορρέει από το είδος των δεδομένων του: σημειώσεις από συμμετοχική παρατήρηση, αποκόμματα εφημερίδων, πλασματικές περιγραφές και φανταστικά παραδείγματα διεπίδρασης και λόγου (Williams 1988: 71-72) στρατολογούνται για να τεκμηριώσουν την εκάστοτε σύλληψή του.

Εξίσου προβληματική όμως είναι και η στάση του απέναντι στη γλώσσα. Αν και η γλώσσα δεν αποτελεί το κύριο ενδιαφέρον του, αναγνωρίζοντας την κεντρική θέση που καταλαμβάνει ο λόγος στο μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, στα τελευταία κυρίως έργα του (*Frame Analysis, Forms of Talk*) ασχολείται με αυτόν. Η θέση του, ωστόσο, για τη γλώσσα βασίζεται λιγότερο στη διεπίδραση, όπως παρατηρεί η Rawls (1989: 153), απ' ό,τι για παράδειγμα η άποψή του για τον εαυτό. Στην πραγματικότητα δεν ασχολείται καν με την πραγματική γλωσσική διεπίδραση μεταξύ των ομιλητών/τριών και οι λίγες παραπομπές του σε γλωσσικά δεδομένα στερούνται εγκυρότητας και αξιοπιστίας, γιατί αφορούν επινοημένα δεδομένα και όχι περιγραφή της αυθεντικής πραγματικότητας.¹⁸ Τα δύο αυτά στοιχεία –το είδος των δεδομένων και η στάση απέναντι στη γλώσσα– αποτελούν όμως και τα σοβαρότερα προσκόμματα στην αποτελεσματικότερη σκιαγράφηση της *τάξης της διεπίδρασης*.

Το ζητούμενο, επομένως, είναι πώς θα μπορούσε η περιγραφή της γλωσσικής πραγματικότητας και η μελέτη του φυσικού λόγου να επωφεληθεί από το πλούσιο θεωρητικό υπόβαθρο του Goffman χωρίς να αναπαράγει τις αδυναμίες του. Κατά τη γνώμη μου, κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη σύζευξη της προσέγγισής του με την Ανάλυση Συνομιλίας (ΑΣ) – ένας από τους προδρόμους της οποίας υπήρξε και ο Goffman. Το ενδιαφέρον της ΑΣ για τον πρωτογενή χαρακτήρα των δεδομένων που προκύπτουν από την ηχογράφηση/βιντεοσκόπηση της γλωσσικής συμπεριφοράς και η λεπτομερής ανάλυσή τους εξισορροπούν, νομίζω, τις αδυναμίες της θεωρίας του, αποκαλύπτοντας τη συστηματικότητα του προφορικού λόγου. Αν και για την ΑΣ η γλώσσα επίσης δεν αποτελεί αυτοσκοπό, η θέση της στην όλη προσέγγιση είναι εξέχουσα, γιατί η ενδεδειγμένη καταγραφή και ανάλυση του προφορικού λόγου θεωρείται το απαραίτητο μέσο για τη διερεύνηση των κοινωνικών θεσμών και δραστηριοτήτων (Schegloff 1996: 52-53).

Οι ομοιότητες της ΑΣ με τον Goffman είναι ορατές σε πολλά σημεία. Για παράδειγμα, η έννοια της διωποκειμενικότητας, η οποία συνήθως αποδίδεται στον Garfinkel, επίσης πρωτεργάτη της ΑΣ, μπορεί να ανιχνευτεί και στα πρώιμα έργα του Goffman, και ειδικότερα στην έννοια του ορισμού της κατάστασης. Όπως είδαμε, τόσο ο ορισμός της κατάστασης όσο και η μεταγενέστερη έννοια του πλαισίου αναφέρονται στην κοινή αντίληψη των συμμετεχόντων για το «τι είναι αυτό που συμβαίνει» και απαιτούν έναν επαρκή βαθμό συμφωνίας (τη λεγόμενη *προσωρινή συναίνεση*). Όταν τα συμμετέχοντα άτομα δεν μοιράζονται την ίδια ερμηνεία για το πλαίσιο, τότε ανακύπτουν διάφορα προβλήματα σε

¹⁸ Πρβλ. και Schegloff (1988: 97), ο οποίος υποστηρίζει ότι στη θεωρία του Goffman δεν υπάρχει πρόβλεψη για τη διεπίδραση ανάμεσα στο ομιλούν άτομο και το ακροατήριό του.

σχέση με την υπόστασή του, τα οποία καταγράφονται ως αρνητικές εμπειρίες για τους/τις συμμετέχοντες/ουσες.

Αλλά και το ίδιο το ερώτημα που συγκροτεί την έννοια του πλαισίου («τι συμβαίνει εδώ;») και με το οποίο, κατά τον Goffman, τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα σε κάθε τρέχουσα κατάσταση συνδέεται άμεσα με το κεντρικό ερώτημα της ΑΣ “why that now?” («γιατί αυτό τώρα;»). Πόσω μάλλον όταν και η απάντηση σε αυτό, που κατά τον Goffman (1974: 8) μπορεί να συναχθεί από τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα συνεχίζουν να εμπλέκονται στην κατάσταση, είναι μια γενική διατύπωση της ΑΣ για την αρχιτεκτονική της διυποκειμενικότητας. Ταυτόχρονα, η άποψη του Goffman για τη δυναμική φύση του πλαισίου και την αμφίδρομη σχέση πλαισίου και αυτο-παρουσίασης αντανακλάται ευθέως στη θέση της ΑΣ που περιγράφεται ως εξής: “‘context’ is treated as both the project and product of the participants’ own actions and therefore as inherently locally produced and transformable at any moment” (Drew & Heritage 1992: 19).

Οι ομοιότητες της ανάλυσης του Goffman και της ΑΣ δεν περιορίζονται στην αντίληψη του πλαισίου, αλλά επεκτείνονται και στη σχέση του πλαισίου με τον περιβάλλοντα κόσμο. Όπως είδαμε, οι κανόνες ασυνάφειας (rules of irrelevance) του Goffman μετουσιώνουν την αντίληψή του για τη σχέση διεπιδραστικής τάξης και κοινωνικής οργάνωσης (μικρόκοσμου-μακρόκοσμου). Η ίδια ακριβώς σύλληψη απαντά και στην ΑΣ, που χρησιμοποιεί την ακριβώς αντίθετη έννοια, αυτή της συνάφειας (relevance), για να περιγράψει την ίδια διαδικασία: οι λεπτομέρειες του λόγου θα αποδείξουν ή όχι τον προσανατολισμό των ατόμων σε στοιχεία εξωτερικής προέλευσης, τα οποία με αυτόν τον τρόπο θα γίνουν συναφή για την παρούσα διεπίδραση.

Τέλος, αξ σημειωθεί ότι η πρόσωπο με πρόσωπο διεπίδραση, που αποτελεί και το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ΑΣ, καθιερώθηκε ως αυτόνομο πεδίο μελέτης από τον Goffman. Στον ίδιο οφείλεται η αναγνώριση της τάξης της διεπίδρασης (interaction order), καθώς και η ανάδειξη της μικρο-ανάλυσης (microanalysis) σε αποτελεσματικότερη μέθοδο για τη διερεύνησή της. Σε αυτές ακριβώς τις παραδοχές θεμελιώνεται και η ΑΣ, η οποία αναγνωρίζει το χαρακτηριστικό της τάξης σε όλα τα σημεία της διεπίδρασης (order at all points) και εφαρμόζει τη μικρο-ανάλυση για την αποκάλυψη των λεπτομερειών της γλωσσικής (και μη) συμπεριφοράς.

Αν λοιπόν εκείνο που απουσιάζει από το έργο του Goffman είναι μια αναγνωρίσιμη μέθοδος που μπορεί να εφαρμοστεί σε εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα, αυτή θα μπορούσε να την παράσχει η ΑΣ. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον της στη γλωσσική διεπίδραση, στις πράξεις των συμμετεχόντων ατόμων και τις συνέπειές τους (Schegloff 1988: 100), η ΑΣ εναρμονίζεται πλήρως με τη διεπιδραστική λογική του Goffman, ενώ ταυτόχρονα προχωρά και ένα βήμα πιο πέρα. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Schegloff (1988: 132), ο Goffman μας έδειξε με το έργο του την κατεύθυνση, αλλά όχι και τη μέθοδο για την εύρεση ενός κεντρικού πεδίου για τις κοινωνικές επιστήμες. Προκειμένου για τη μέθοδο, σύμφωνα με τον ίδιο, απαιτείται η μελέτη της οργάνωσης των πράξεων, τη σημασία της οποίας ο Goffman είχε τη διορατικότητα να αναγνωρίσει χωρίς όμως να επιδείξει και την αντίστοιχη συνέπεια ως προς τη συστηματική ενασχόληση με αυτή. Μια τέτοια διεπιστημονική οπτική που αξιοποιεί τον διάλογο της γλωσσολογίας με τις κοινωνικές επιστήμες είναι ίσως και η πιο πολλά υποσχόμενη για τη μελέτη της σύνθετης γλωσσικής πραγματικότητας.

Βιβλιογραφία

- Antaki C., Díaz, F. & Collins, A. 1996. Keeping your footing: Conversational completion in three-part sequences. *Journal of Pragmatics* 25 (2), 151-171.
- Benveniste, E. 1971. *Problems in General Linguistics* (trans. M. E. Meek). Coral Gables, Florida: University of Miami Press.

- Brown P. & Levinson, S. C. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clayman, S. 1992. Footing in the achievement of neutrality: The case of news-interview discourse. In P. Drew & J. Heritage (eds), *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 163-198.
- Drew, P. & Heritage, J. 1992. Analyzing talk at work: An introduction. In P. Drew & J. Heritage (eds), *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 3-65.
- Ensink, T. & Sauer, C. (eds) 2003. *Framing and Perspectivising in Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Fine, G. A., Manning, Ph. & Smith, G. W. H. 2000. Introduction. In G. A. Fine & G. W.H. Smith (eds), *Erving Goffman*. London: Sage, ix-xliv.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Goffman, E. 1961. *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Goffman, E. 1963. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: Free Press.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behaviour*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Goffman, E. 1972 [1971]. *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper and Row.
- Goffman, E. 1981. *Forms of Talk*. Oxford: Blackwell.
- Goffman, E. 1983. The interaction order: American Sociological Association, 1982 Presidential address. *American Sociological Review* 48 (1), 1-17.
- Gonos, G. 1977. 'Situation' versus 'frame': The 'interactionist' and the 'structuralist' analyses of everyday life. *American Sociological Review* 42 (6), 854-867.
- Goodwin, C. & Duranti, A. 1992. Rethinking context: An introduction. In A. Duranti & C. Goodwin (eds), *Rethinking Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Καπελλίδη, Χ. 2011. Υποκειμενικότητα και αυτο-παρουσίαση στη γλωσσική διεπίδραση. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Τομέας Γλωσσολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ.
- Kendon, A. 1988. Goffman's approach to face-to-face interaction. In P. Drew & A. Wooton (eds), *Erving Goffman. Exploring the Interaction Order*. Cambridge: Polity Press, 14-40.
- Langacker, R. 1990. Subjectification. *Cognitive Linguistics* 4 (1), 1-38.
- Levinson, S. 1988. Putting linguistics on a proper footing: Explorations in Goffman's concepts of participation. In P. Drew & A. Wootton (eds), *Erving Goffman: Exploring the Interaction Order*. Cambridge: Polity Press, 161-227.
- Littlejohn, St. 2002. *Theories of Human Communication*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Μακρυγιώτη, Δ. 1996. *Εισαγωγή στις Συναντήσεις* (μτφρ. Δ. Μακρυγιώτη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Manning, Ph. 1991. Drama as life: The significance of Goffman's changing use of the theatrical metaphor. *Sociological Theory* 9 (1), 70-86.
- Manning, Ph. 1992. *Erving Goffman and Modern Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Manning, Ph. 2000 [1989]. Resemblances. Reprinted in G. A. Fine & G. W. H. Smith (eds), *Erving Goffman*. Vol. 2. London: Sage, 49-63.
- Pit, M. 2003. *How to Express Yourself with a Causal Connective. Subjectivity and Causal Connectives in Dutch, German and French*. Amsterdam: Rodopi.
- Rawls, A. 1987. The interaction order sui generis: Goffman's contribution to social theory. *Sociological Theory* 5, 136-49.
- Rawls, A. W. 1989. Language, self and social order: A reformulation of Goffman and Sacks. *Human Studies* 12, 147-172.
- Schegloff, E. 1988. Goffman and the analysis of conversation. In P. Drew & A. Wootton (eds), *Erving Goffman: Exploring the interaction order*. Cambridge: Polity Press, 89-135.

- Schegloff, E. 1996. Turn organization: One intersection of grammar and interaction. In E. Ochs, E. Schegloff & S. Thompson (eds), *Interaction and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press, 52-133.
- Schiffrin, D. 2006. From linguistic reference to social reality. In A. de Fina, S. Schiffrin, & M. Bamberg (eds), *Discourse and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press 103-131.
- Tannen, D. (ed.) 1993. *Framing in Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Tannen, D. & Wallat, C. 1993. Interactive frames and knowledge schemas in interaction: Examples from a medical examination/interview. In D. Tannen (ed.), *Framing in Discourse*. Oxford: Oxford University Press, 57-76.
- Watzlawick, P., Beavin, J. H. & Jackson, D. D. 1967. *Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. New York: Norton.
- Zimmermann, D. 1998. Identity, context and interaction. In C. Antaki & S. Widdicombe (eds), *Identities in Talk*. London: Sage, 87-106.
- Williams, R. 1988. Understanding Goffman's methods. In P. Drew & A. Wootton (eds), *Erving Goffman: Exploring the Interaction Order*. Cambridge: Polity Press, 64-88.